

Kittie Koperberg
1892 – 1943

een schets van haar leven

Fons Baede
KNMI, 2017

Kittie Koperberg, 1892 – 1943

een schets van haar leven

Fons Baede ¹, juni 2016

Muiderpoortstation:

Tocht er door hun schimmen

Nog een stroom van lang,

Lang vergeten namen

Lang vergeten ogen?

Zullen wij nog weten

Dat wij ons vergeten

Zijn vergeten?

Victor E. van Vriesland

Waarom dit levensverhaal?

Op de voor alle joodse ambtenaren beruchte datum 21 november 1940 werd de bibliothecaresse van het KNMI, mej. C.H. (Kittie) Koperberg “*van de waarneming van haar functie ontheven*” ² in opdracht van Rijkscommissaris Seyss-Inquart, samen met ruim 2500 andere joodse ambtenaren. Bij het KNMI was zij de enige. Dat we gedurende de oorlog niets over haar horen is begrijpelijk, maar ook na de oorlog is er op het KNMI geen enkele aandacht aan haar besteed. Geen herinnering, geen herdenking, ze lijkt vergeten.

Pas in 1954 horen we over haar. Op pagina 82 van het Gedenkboek ³, uitgegeven ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan van het KNMI, lezen we:

“Tot de oorlogsslachtoffers behoorde eveneens de bibliothecaresse mej. C.H. Koperberg. Van Joodsen bloede zijnde werd zij weggevoerd en keerde niet terug.”

En op pagina 261 in het hoofdstuk Boekerij en Geschriften:

“Inmiddels was mej. dra. C.H. Koperberg als nieuwe assistente (van de bibliotheek, F.B.) in dienst getreden, vanaf 1939 geassisteerd door mej. E.J. Lindauer. In de oorlogsjaren ging het beheer der bibliotheek geheel over op mej. Lindauer; mej. Koperberg keerde na afloop dier jaren niet weer in ons midden terug.”

Deze paar summere zinnen waren het enige aanknopingspunt. Zonder deze opmerkingen in het Gedenkboek hadden we nooit van haar geweten. Wie was zij? Waarom, vroeg ik mij af, zijn we haar zo volledig vergeten? In 2009 besloot ik het uit te zoeken, daarbij al snel geholpen door enkele even gemotiveerde collega's, door behulpzame medewerkers van enkele organisaties, zoals het Joods Historisch Museum, het Herinneringscentrum Westerbork, het Rode Kruis, en door een goede kennis die een ver familielid van haar bleek te zijn en mij in contact bracht met de genealoog van de familie Koperberg.

Het Kenniscentrum van het Joods Historisch Museum bleek eind 2008 een dossier met stukken en foto's over de familie Koperberg te hebben ontvangen dat jarenlang bij een notaris in de la had gelegen ⁴. Bij mijn eerste bezoek aan de Kenniscentrum had ik dan ook al direct de schooldiploma's en andere persoonlijke stukken van mej. Koperberg in mijn handen. Meer bezoeken volgden, ook aan het Utrechts archief, waar het KNMI-archief is opgeslagen, brieven aan het Rode Kruis, telefoontjes naar Herinneringscentrum Kamp Westerbork, allen even behulpzaam, en in korte tijd voegden de stukjes informatie zich samen tot een schets van haar leven en haar carrière en het trieste verhaal van haar onderduik, arrestatie en einde.

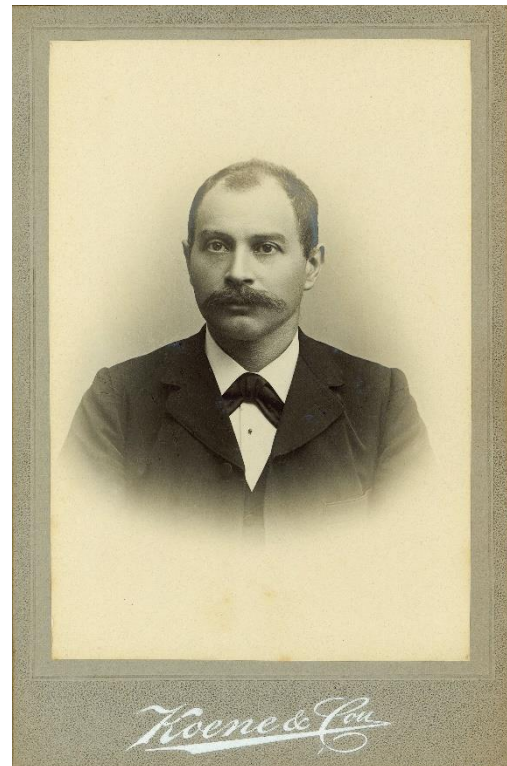
Meer dan een schets zal het ook niet zijn. Uit archieven, van internet, uit de door de Koninklijke Bibliotheek gedigitaliseerde kranten is veel informatie te verkrijgen, maar het blijven feiten, verhuizingen, benoemingen, ontslagen. Ze bieden weinig inzicht in de persoon achter de feiten. Een enkele brief of herinnering biedt af en toe enig zicht maar daarmee moeten we het doen. Toen dit onderzoek begon in 2009 leefde er niemand meer die Kittie gekend zou kunnen hebben.

De familie Koperberg ⁷

De familie Koperberg stamt af van Hertog Mozes, geboren in 1738 in Tetz, in Noordrijnland-Westfalen, niet ver van de Nederlandse grens. Hertog Mozes trouwt met de eveneens in Duitsland geboren Ida Levij. In 1811, bij de invoering van de Burgerlijke Stand, bepalen de Franse autoriteiten dat iedereen een familienaam moet aannemen. Om onduidelijk redenen koos Hertog Mozes voor de naam Koperberg, aanvankelijk ook nog wel gespeld als Koperenberg of Kooperberg. Rond 1813 verhuist hij naar Oosterhout. De tak van de familie die afstamt van zijn zoon Simon

bleef lange tijd Oosterhout trouw. Simons zoon Jonas (1822 - 1899) was daar horlogemaker. Kittie's vader Marcus was Jonas' derde zoon

Marcus (Marrie) Koperberg, geboren 25 december 1858 in Oosterhout, studeerde in Delft en trad na zijn studie in dienst van het Mijnwezen in Nederlands-Indië. In die functie woonde en werkte hij in verschillende plaatsen ⁵. In 1887 op het eiland Banka, bekend om zijn tinmijnen, trouwde hij op 14 december "met de handschoen" Suzanne (Suze of ook wel Sanne) Benedicta Catz, geboren te Tilburg op 25 juni 1864. Enkele weken na haar huwelijk vertrekt zij met ss "Burgemeester den Tex" naar Indië. Vanuit Marseille laat zij nog een "*hartelijk vaarwel*" en "*tot weerziens*" aan familie, vrienden en bekenden in de Tilburgse Courant zetten.

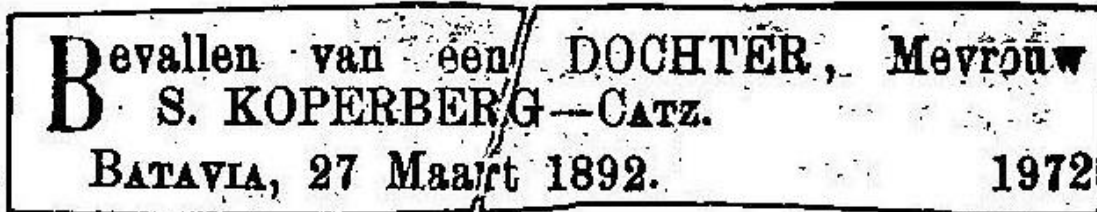

Suzanne Catz (ca. 1880) en Marcus Koperberg (ca. 1888); collectie Joods Historisch Museum ⁶

Hun eerste zoon overlijdt in 1889 kort na de geboorte. Hun tweede zoon Henri of Hans wordt geboren in maart 1890 in Muntok op Banka. In 1891 wordt Marcus Koperberg overgeplaatst van Banka naar Batavia waar ze in juni van dat jaar aankomen. Daar wordt hun derde kind Kittie geboren.

Kittie's Indische jaren ⁷

Catharina Helmina (Kittie) Koperberg werd geboren op 27 maart 1892 in de Gang Chaulan, tegenwoordig Jalan K.H. Hasyim Ashari, in Weltevreden, het zuidelijke nieuwe deel van Batavia. Ze werd vernoemd naar haar beide grootmoeders: Catharina Koperberg-van Goch, van vaders zijde, en Helmina Catz-Michels, van moeders zijde.

Bataviaasch Nieuwsblad 29 maart 1892, Collectie familieadvertenties CBG

Weltevreden, ten zuiden van de oude ommuurde stad Batavia, ontstond in het begin van de 19^e eeuw. Mede door het verval van de VOC, liep na 1750 de bevolking van de oude, verwaarloosde en ongezonde stad snel terug. Daendels, door Lodewijk Napoleon in 1807 tot gouverneur-generaal benoemd, besloot tot de aanleg van een nieuw bestuurlijk centrum, een aantal kilometers ten zuiden van de oude stad. De nieuwe stad die zo ontstond werd genoemd naar het buiten Weltevreden, dat in de 18^e eeuw werd bewoond door een aantal opvolgende gouverneurs-generaal. Weltevreden ontwikkelde zich tot een vooral door Europeanen bewoonde voorstad. Pas op 1 april 1905 werd Weltevreden met Batavia samengevoegd tot de Gemeente Batavia met een bevolking van 250.000 inwoners (nu zo'n 10 miljoen).

Het gezin waarin Kittie opgroeit is, voor zover de toch schaarse gegevens dat laten beoordelen, een seculier, geassimileerd joods gezin. De kinderen krijgen geen typisch joodse voornamen, familieannonces worden niet in joodse kranten gezet. Van enige binding met de joodse religie blijkt niets.

De functie van vader Koperberg brengt hem naar verschillende plaatsen in Nederlands Indië. In april 1893, Kittie is net één jaar oud, verhuist het gezin naar Pontianak, aan de westkust van Borneo, waar hij meewerkt aan de vervaardiging van de geologische kaart van dat gebied. Begin 1895 is Kittie weer zes weken terug in

Batavia omdat haar vader een speciale opdracht krijgt. Hij wordt op verzoek van de Directeur van Financiën aangewezen als lid van de commissie belast met de taxatie der “*op Lombok buitgemaakte preciosa*”, de beruchte Schat van Lombok, door de Nederlanders geroofd uit het brandend paleis van de Radja van Lombok.

Kittie (links) en Hans, ca.1896; collectie Joods Historisch Museum

In 1896 maakt Kittie, vier jaar oud, voor het eerst kennis met haar vaderland. Vader krijgt een jaar verlof “*wegens langdurige dienst*” en in juni komt het gezin, vader, moeder en hun dan nog twee kinderen, in Nederland aan. Waar ze in Nederland

hebben gewoond is niet te achterhalen. Maar het ligt voor de hand dat ze zijn ingetrokken bij of nabij Benoit Felix Catz, de broer van moeder Koperberg die huisarts was in Nieuw en St. Joosland in Zeeland. Ook later, bij hun definitieve terugkeer in 1905, zullen de Koperbergs in Middelburg, dicht bij hun familie, gaan wonen. Tijdens hun verlof trouwt oom Benoit met Rebekka Cohen, tante Brama, een feest dat Kittie zal hebben meegemaakt.

Minder dan een jaar later, op 17 april 1897, keert het gezin vanuit Amsterdam met ss Burgemeester Den Tex terug naar Batavia. Hun terugkeer is het begin van een drukke periode. Moeder Koperberg is zwanger. Vader wordt tijdelijk als Ingenieur der 1^e Klasse aangesteld bij het Hoofdbureau van het Mijnwezen in Batavia. Maar als snel krijgt hij opdrachten in verschillende delen van Indonesië. Zo verricht hij in augustus geologisch onderzoek in Oost-Java in verband met de aanleg van de spoorweg tussen Djember en Banjoewangi.

Op 29 december 1897 bevalt moeder Koperberg in Weltevreden van haar tweede dochter Ella Julie. Kittie heeft een zusje Elly dat in haar leven zo'n belangrijke rol zal spelen.

In januari 1898 laat vader Koperberg zijn gezin weer enige tijd alleen. Dan wordt Ambon getroffen door een aardbeving. De regering overweegt de regeringszetel van de Molukken te verplaatsen van Ambon naar Ceram. Samen met mijnningenieur Verbeek krijgt Koperberg de opdracht geologisch onderzoek te doen naar de oorzaak van de aardbeving, vooral naar de vulkaan Gunung Wawani op Ambon.

Het geologisch en mijnbouwkundig onderzoek in Noord Celebes werd in 1897 tijdelijk gestaakt nadat de daartoe aangestelde Hoofdingenieur Fennema was verdronken tijdens een onderzoekingsreis. Eind 1898 krijgt Kitties vader deze functie en verhuist de familie naar de stad Manado. Eind november 1898 vertrekken ze uit Batavia via Semarang en Soerabaja naar Noord Celebes.

Koperberg verricht zijn onderzoek in Noord en Centraal Celebes en publiceert hierover regelmatig in het Jaarboek van het Mijnwezen in Nederlandsch Oost-Indië. Hövig, in zijn Ter herdenking ⁵, meent dat zijn werk wezenlijk het fundament heeft gelegd voor de wetenschappelijke kennis van de geologie van Noord Celebes met belangrijk nut voor de praktische mijnbouw. Na Koperbergs dood zal Elly spreken over "*het levenswerk van mijn vader*".

Kittie, 7 jaar oud, gaat in 1899 in Menado voor het eerst naar school. In 1902 wordt haar oudste broer 12 jaar, de leeftijd voor de middelbare school. Dat zal de reden geweest zijn hem naar Nederland te sturen, waar hij gaat wonen in Nieuw en St. Joosland in Zeeland, bij oom Benoit en tante Brama. In datzelfde jaar wordt vader in Indië benoemd tot Hoofdingenieur.

Het gezin Koperberg (ca. 1902); collectie Joods Historisch Museum

In 1905, Kittie is dan 12 jaar en ook toe aan de middelbare school, keren moeder en haar twee dochters Kittie en Elly, terug naar Nederland. Kittie's leeftijd zal niet de enige reden voor hun terugkeer zijn geweest, want moeders gezondheid laat veel te wensen over. Zij vertrekken per ss "Gedé" op 17 mei 1905 van Batavia en op 13 juni van Marseille naar Rotterdam, aldus meldt De Indische Mercur, het in Amsterdam uitgegeven orgaan "voor den handel op Indië". Voor zover we weten zal Kittie haar geboorteland Indië nooit meer terugzien.

Terug in Nederland

Terug in Nederland vestigt moeder Koperberg zich met haar twee dochters in Middelburg, aan het Molenwater nr. 273 ⁸. Dat was niet ver van oom Benoit Catz en tante Brama, en van oma Catz die bij tante en oom inwoonde. Niet ver ook van broer Hans, die immers in 1902 al was teruggekeerd en bij tante en oom was ingetrokken. Nicht Helma Catz, later als schrijfster Helma Wolf-Catz bekend geworden, herinnert zich de terugkeer van haar tante en twee nichtjes heel goed, ook al was ze pas vijf jaar, en schrijft in haar Zeeuwse herinneringen ⁹:

“Grote verandering werd er in ons huis gebracht door onze familie uit Oost-Indië (Indonesië), die arriveerde met kisten vol geurende goederen, die ik prachtig vond. Roze zijden sjerpen, gebatikte kleden, kimono’s die we jaren droegen, tamarindekoekjes en wat niet al. Suze, ook wel Sanne genoemd, de jongste zuster van mijn vader, was getrouwd met een mijnningenieur in staatsdienst bij de goudmijnen in Indië, toen een heel zwaar beroep. Voor haar gezondheid kwam ze naar Holland en ze was er naar aan toe. Niettegenstaande bracht zij aanvankelijk met mijn oudere neef en twee nichtjes veel vreugde mee. Want ze gingen aan het Molenwater in Middelburg wonen, in een waardig stadshuis, en nog wel dichtbij een speeltuin. Voor mij betekende het spelletjes, die ik niet kende voordien, schommels, verrukkelijke Sint-Nicolaasavonden bij ons in Nieuwland en veel vertier bij hen met de naburige notariskinderen. Merkwaardigerwijs is de oudste dochter van de notarisfamilie de eerste mijnningenieur geworden. Bestaat er ook inspiratie op deze wijze, heb ik me later afgevraagd.

Ik herinner me nog dat heel grote prentenboek met zoveel platen uit een vreemd land, dat mijn Indische familie mij had gegeven en ‘last but not least’ de negerkindertjes van chocola, gezeten op een chocolade-krokodil. Al die vreugde ging echter over in droefheid toen mijn tante in Middelburg stierf, speciaal voor mijn oude grootmoeder. Ook voor een kind gaan vreugde en verdriet hand in hand en laten diepe sporen achter.”

Naar Utrecht ¹⁰

Helma’s geheugen laat haar hier toch even in de steek, want Kittie’s moeder overlijdt niet in Middelburg. Eind april 1907 verzoekt zij in de Middelburgsche Courant om “*indiening van rekeningen*” en zegt zij alle lidmaatschappen op. Op 17 mei van dat

jaar verhuist ze met haar drie kinderen naar Utrecht, waar ze gaan wonen in de Mauritsstraat 27, in een enkele jaren daarvoor gebouwde nieuwe wijk van Utrecht. Waarom ze in Utrecht gaan wonen is niet duidelijk. Naast familieleden wonen er niet. Kittie gaat er naar de Rijks HBS in de Kruisstraat, aansluitend op de eerste klassen van de Rijks HBS in Middelburg waar ze in 1905 was toegelaten "*onder nadere goedkeuring van de minister van binnenlandsche zaken*".

Begin september 1907 komt vader met verlof terug uit Indië en voeg zich bij zijn gezin in de Mauritsstraat. Kittie's moeder was toen waarschijnlijk al ernstig ziek. Op 28 november 1908 overlijdt zij, pas 44 jaar oud, "*na langdurig lijden*", zoals de familieannonce laat weten.

Vader keert niet meer naar Indië terug. Zijn verlof wordt nog enkele malen verlengd totdat hij op 7 oktober 1910, 51 jaar oud, uiteindelijk eervol ontslag krijgt.

Voor Kittie betekent dit tragisch verlies van haar moeder een onderbreking van haar opleiding. Zoals ze later in haar sollicitatiebrief aan het KNMI zal schrijven, had zij van 1908 tot 1911 "*door familie-omstandigheden*" geen school kunnen bezoeken. We mogen aannemen dat zij gedurende die jaren het huishouden heeft gedaan. In die tijd, in 1910, verhuist het gezin van de Mauritsstraat naar de Frans Halsstraat 1 (tegenwoordig 1a), een prachtig nieuw, in 1909 gebouwd, huis, waar Kittie tot 1920 zal blijven wonen.

In 1911 gaat ze weer naar school en eindelijk in 1913, 21 jaar oud, voltooit ze haar HBS-opleiding aan de Bijzondere HBS. Deze 5-jarige Utrechtse Bijzondere Hogere Burgerschool aan de Plompstorengracht 5 werd in 1910 opgericht en leidde alleen op voor het eindexamen HBS-B. De school is in 1968 opgeheven.

Na haar eindexamen HBS studeert Kittie een jaar voor haar Akte van Bekwaamheid Lager Onderwijs, een akte die zij op 25 april 1914 behaalt. Maar blijkbaar trekt de wetenschap haar meer dan het lesgeven. Zij schrijft zich in 1914 in voor de studie Botanie en Zoölogie aan de Universiteit van Utrecht. Zij zal daarvoor ook het voor HBS-ers verplichte Staatsexamen ter toelating tot de Universiteit hebben moeten afleggen. Pas in november 1917 maakte de z.g. Wet Limburg een eind aan deze situatie. Deze wet erkende de HBS als vooropleiding tot de exacte en medische universitaire studies. Op 28 oktober 1918 slaagt zij voor haar kandidaatsexamen en op 7 maart 1921 voor haar doctoraalexamen.

Frans Halsstraat 1 (thans 1a), Utrecht, 2015

Elly

Intussen behaalde Kittie's zus Elly in 1916 haar HBS-diploma aan de Rijks HBS in Utrecht, waarna ook zij in Utrecht biologie gaat studeren. In 1920 behaalt ze in Utrecht haar kandidaatsexamen, waarna ze bij haar inmiddels met Rebecca Belinfante hertrouwde vader in Den Haag gaat wonen, les in de Natuurlijk Historie gaat geven en verder studeert aan de Universiteit van Leiden. Daar slaagt ze in 1924 voor haar doctoraalexamen biologie, palaeontologie en geologie. Elly's verdere werk, dat leidt tot haar promotie in Amsterdam bij Hoogleraar Gerth in 1931, is beschreven in het boek van Ruud de Koning "*Hoe een fossiele zeeslak de naam van mijn opa kreeg*" ¹¹. Haar nog altijd actuele proefschrift ¹² betreft de taxonomie van een groot aantal fossiele slakken van het eiland Timor.

Elly en Kittie waren ook in de veldbiologie geïnteresseerd. Zo waren beiden actief lid van de Nederlandse Botanische Vereniging en van de Nederlandse

Mycologische Vereniging. Beiden brachten ook talrijke vondsten van slakken in bij zowel het Zoölogisch Museum in Amsterdam als het Museum van Natuurlijke Historie in Leiden (nu onderdeel van Naturalis), en ook paddenstoelen bij vergaderingen van de Mycologische Vereniging. Hierbij worden ook vondsten gemeld uit landen als Noorwegen Frankrijk en Zwitserland ¹³.

Naar Amsterdam

Kittie gaat direct na haar kandidaatsexamen les geven aan het gymnasium in Tiel, waar ze in januari 1919 wordt benoemd tot tijdelijk lerares Natuurlijke Historie. Tegelijk met het vertrek van haar zus en vader naar Den Haag verlaat ook zij in april 1920 de Frans Halsstraat. Er breekt voor Kittie een onrustige periode aan. In korte tijd verhuist ze drie maal in Utrecht, behaalt haar doctoraal examen in maart 1921 en krijgt dan een vaste aanstelling in Tiel. Al in februari 1922 zegt ze haar vaste betrekking in Tiel op voor een tijdelijke functie aan het Stedelijk Gymnasium in Utrecht. Maar ook nu weer lijkt het onderwijs haar niet te bevallen. Ze maakt het schooljaar af maar neemt dan ontslag en vertrekt naar Amsterdam.

In Amsterdam lijkt Kittie dan een baan gevonden te hebben die haar past: in september 1922 wordt zij benoemd tot eerste analyste bij de Keuringsdienst van Waren ¹⁴, waar zij, zoals ze later in haar CV vermeldt, in hoofdzaak met biologische werkzaamheden wordt belast. De Warenwet van 1919 verplichtte gemeentes een Keuringsdienst van Waren in te stellen, een taak die tot dan was toebedeeld aan de Gemeentelijke Gezondheidsdienst. In Amsterdam werd deze Keuringsdienst in 1921 in het leven geroepen, aanvankelijk in het zelfde gebouw Groenburgwal 44 als dat waarin de Gezondheidsdienst al sinds 1893 was gevestigd. In 1924 werden de panden Keizersgracht 730-734 als laboratorium van de dienst in gebruik genomen.

Tot 1929 woonde Kittie op zes verschillende adressen in Amsterdam-Zuid, soms maar voor enkele maanden. In de eerste decennia van de vorige eeuw was het voor alleenstaanden, vooral vrouwen, vrijwel onmogelijk aan een eigen zelfstandige huisvesting te komen. Alleenstaanden konden kiezen tussen een pension of een kamer met een hospita en waren onderworpen aan allerlei regels en beperkingen. Al in 1913 werd het initiatief genomen te komen tot "*de stichting van een gebouw, waar alleenwonende personen "flats" van drie of twee kamers*

zouden kunnen huren, die aan de bewoners daarvan meer comfort en eene aangename omgeving zouden bieden dan voor hetzelfde geld in den regel in pensions of op bij particulieren gehuurde kamers te vinden is”¹⁵.

Dit initiatief leidde in 1914 tot de Coöperatieve Woonvereniging Het Nieuwe Huis, die samenwerking zocht met de Amsterdamse Coöperatieve Woningvereniging Samenwerking. Er werden plannen ontwikkeld voor een gebouw in Amsterdam-Zuid met huurappartementen voor zowel alleenstaande mannen als vrouwen uit de gegoede stand. De Eerste Wereldoorlog en problemen bij de keuze van de architect vertraagden het tot-stand-komen van het gebouw. Uiteindelijk werd gekozen voor architect Barend van den Nieuwen Amstel die Het Nieuwe Huis bouwde aan het Roelof Hartplein in de Amsterdamse School stijl.

In mei 1928 kon dan eindelijk Het Nieuwe Huis worden geopend. Het telde 169 flats, waarvan 89 éénkamerwoningen, 76 tweekamerwoningen, en 4 driekamerwoningen. Een gebouw met een prachtig trappenhuis dat ook nu nog kan worden bewonderd.

Kittie behoorde tot de eerste bewoners. Zij huurde een tweekamerwoning van ca. 40 m², het huidige appartement nr. 380 op de vijfde verdieping. Dorothee Oorthuys, schrijfster van het boek over Het Nieuwe Huis, beschrijft haar appartement als volgt¹⁶:

“Kitty woonde op de vijfde verdieping aan het einde van de zuidvleugel aan de binnenzijde, met een erker! Jaarhuur ca 450-500 gulden. Zij had uitzicht op de binnentuin, en tegenover het grote dakterras op het zuiden. Een heel prettige 2 kamerflat, weliswaar op het noorden, maar geen directe burens. Aan de westzijde een trappenhuis en aan de zuidzijde een lichthof en het terras. (...)In tegenstelling tot de meeste flats, hebben de badkamer, de hal en de WC hier ook een raam, met uitzicht op het terras, over lichtkoker heen.”

Het Nieuwe Huis in aanbouw, augustus 1927; beeldbank Archief Amsterdam

Alle eerst bewoners moesten nog een aandeel van fl. 100 nemen in de Stichtingskosten van Het Nieuwe Huis. De huur en dit verplichte aandeel zorgde er wel voor dat de bewoners “van gegoede stand” waren.

Het jaar 1929, haar eerste jaar in Het Nieuwe Huis, lijkt geen gezond jaar te zijn geweest. Een toevallig in het archief van de Keuringsdienst bewaarde Ziektestaat vermeldt dat Kittie twaalf keer ziek is geweest, verspreid over het jaar, met in totaal 35 verzuimde werkdagen. Het langste verzuim van 5 tot en met 29 januari komt overeen met een bevestiging door de Rijksverzekeringsbank van aangifte van een ongeval, “*waardoor zij niet kon werken*”.

Van haar werk als 1^e analyste in de groep Biologie bij de Keuringsdienst van Waren zijn helaas geen rapporten of artikelen bewaard, zodat we geen idee hebben van het werk dat ze verrichtte. Zij was, zoals ze in haar Curriculum Vitae schreef, “*in hoofdzaak met de biologische werkzaamheden belast*”. Wel blijkt uit een Bibliotheekreglement uit 1930 dat Kittie ook verantwoordelijk was voor de uitgifte en registratie van geleende boeken.

Kittie in Zwitserland (?), ca 1932; collectie Joods Historisch Museum

De crisis van de jaren '30 dwong de Keuringsdienst tot krimp. In 1933 wordt besloten per 1 januari 1934 elf medewerkers te ontslaan en voor wachtgeld in aanmerking te laten komen *“wegens vermindering en verandering der werkzaamheden waarvoor zij speciaal geschikt en aangesteld zijn”*. De groep Biologie wordt opgeheven en ook Kittie wordt per 1 januari 1934 eervol ontslagen. Wel meldt de Directeur van de Keuringsdienst nog aan de Wethouder voor de Levensmiddelen dat hij voornemens is aan de elf ontslagen medewerkers *“de vacerende functie van 2^e analyste aan te bieden en indien zij zich daarmee vereenigen u nadere machtiging tot aanstelling te vragen”*. Over de uitvoering van dit voornemen is verder niets te vinden. Aan Kittie wordt een wachtgeld toegekend van f 3200 tot en met 30 september 1934, afnemend tot f 1920 voor de periode 1 april 1940 t/m 30 juni 1942. In een notitie aan de heer Prins van Arbeidszaken van de Gemeente Amsterdam wordt nog gemeld dat mej. C.H. Koperberg in aanmerking komt *“bij onderwijs, laboratoria. Kan ook administratief werk doen”*. Daarbij bevindt zich ook een handgeschreven, ongedateerde, beoordeling van

Kittie waarin haar gedrag als goed, haar bekwaamheid als zeer goed, maar haar dienstijver als matig wordt beoordeeld.

Kittie besluit na haar ontslag te gaan werken aan een proefschrift. In oktober 1934 begint ze haar werk in Utrecht bij prof. dr. W.C. de Graaff, gewoon hoogleraar Pharmacographie, Galenische Pharmacie ¹⁷ en Toegepaste Microbiologie. De aard van haar onderzoek is niet bekend. Begin 1935 wordt zij benoemd tot assistente buiten bezwaar van 's Rijks schatkist met galenische farmacie als "onderwijsvak". In haar latere sollicitatiebrief aan het KNMI schrijft ze dat ze assistente is voor warenkennis en botanische farmacie.

Terug naar Utrecht

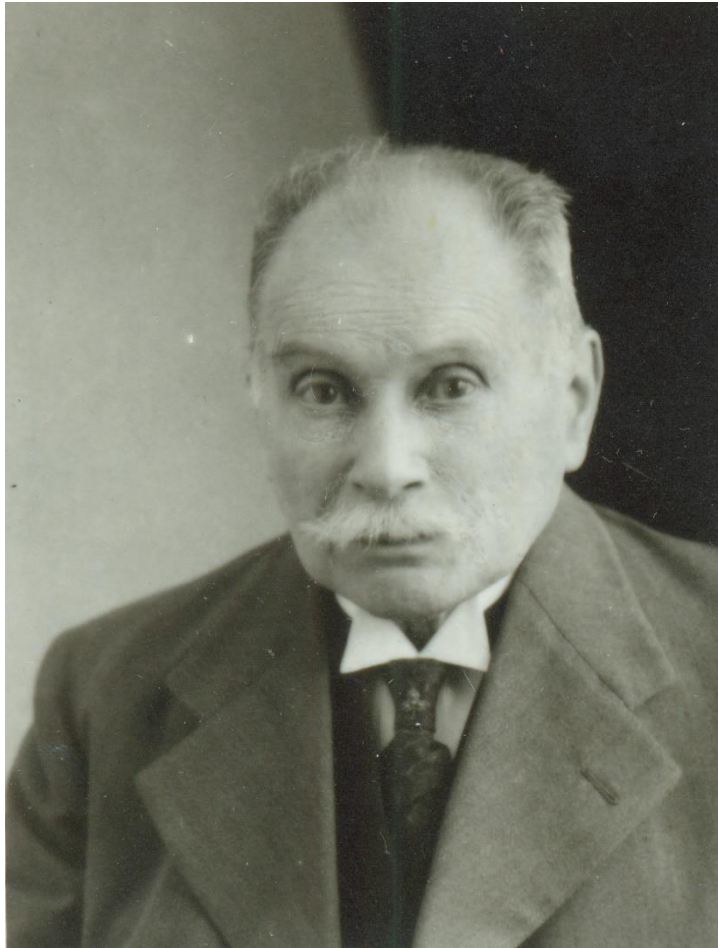
Nu zij verbonden is aan de Universiteit van Utrecht, verhuist zij in maart 1935 van Amsterdam naar Utrecht en huurt à f 390 per jaar een woning, haar laatste woning, op de tweede etage Domstraat 9 bis^b in een in 1924 door architect Willem Maas gebouwd pand.

Domstraat 5-11, Utrecht

Ook Elly wordt slachtoffer van de bezuinigingen tijdens de crisis. Sinds haar kandidaatsexamen in 1920 werkte ze als lerares aan de Eerste Handelsdagschool in Den Haag. Op 31 juli 1935 wordt zij *“in verband met de door den Raad getroffen bezuinigingsmaatregelen”* eervol ontslagen wegens opheffing van haar betrekking. Zij blijft in Den Haag bij haar vader wonen, die sinds 1932 weer weduwnaar was.

Maar op 8 april 1938 overlijdt vader Marcus Koperberg 79 jaar oud, *“plotseling”* zoals de overlijdensannonce vermeldt. Koperberg wordt samen met zijn eerste vrouw in Utrecht begraven op begraafplaats Kovelswade (graf nr. 121, vak 17). In 1934 al had hij laten vastleggen dat dit graf na zijn overlijden *“voor onbepaalde tijd zal worden gesloten gehouden en dat het onderhoud voor rekening van de gemeente zal zijn”*.

Marcus Koperberg, 1938, kort voor zijn overlijden; collectie Joods Historisch Museum

Wellicht een herinnering aan de voor religieuze joden zo belangrijke “eeuwige grafurst”? Het graf van de ouders van Kittie en Elly is dan ook nog altijd op Kovelswade te vinden.

Bij de boedelscheiding krijgen Kittie, haar broer en haar zus elk fl. 11.222 aan contanten en aandelen, een derde van het bezit van vader. In termen van huidige koopkracht komt dit overeen met € 105.000. Elly, die nu alleen woont in Den Haag, besluit naar Utrecht te verhuizen. Op 21 mei 1938 voegt ze zich bij Kittie in de Domstraat en begint een tweede studie. Ze schrijft zich in als studente farmacie aan de Universiteit van Utrecht.

Uit die paar jaren samen in Utrecht vlak voor de oorlog rest ons een enkele herinnering. Zo schrijft Jona Schellekens, de genealoog van de familie Koperberg, in een e-mail in 1999 aan een familielid ¹⁸:

“Kittie en Elly (...waren...) twee ongehuwde zusters van de Oosterhout tak. Die woonden voor de oorlog in Utrecht en kwamen geregeld op bezoek bij mijn grootmoeder, een achternicht. Mijn moeder herinnert de zusters. Een van hen hield ervan mijn moeder te plagen.”

Naar het KNMI

Na nog twee jaar onbezoldigd assistente te zijn geweest solliciteert Kittie in een brief van 6 december 1937 naar een functie in de bibliotheek van het KNMI, daarvoor door het Plaatsingsbureau voor Wachtgelders van het Ministerie van Binnenlandse Zaken aanbevolen, ook al was ze door haar studie voor deze functie overgekwalificeerd. De aanzienlijke bibliotheek van het KNMI werd sinds 1925 beheerd door mej. J. Bosma, geassisteerd door mej. G.M. van Everdingen. In 1937 vertrekt mej. Van Everdingen en komt de functie van “administratief ambtenaar” voor de bibliotheek vrij. In haar sollicitatiebrief van 6 december 1937, vergezeld van een Curriculum Vitae, laat Kittie weten dat zij vanaf 1930 de bibliotheek van de Amsterdamse keuringsdienst van Waren onder haar toezicht heeft gehad. Per ommekeer nodigt Hoofddirecteur Van Everdingen haar uit voor een onderhoud, dat al de maandag daarna, op 13 december, plaats vindt.

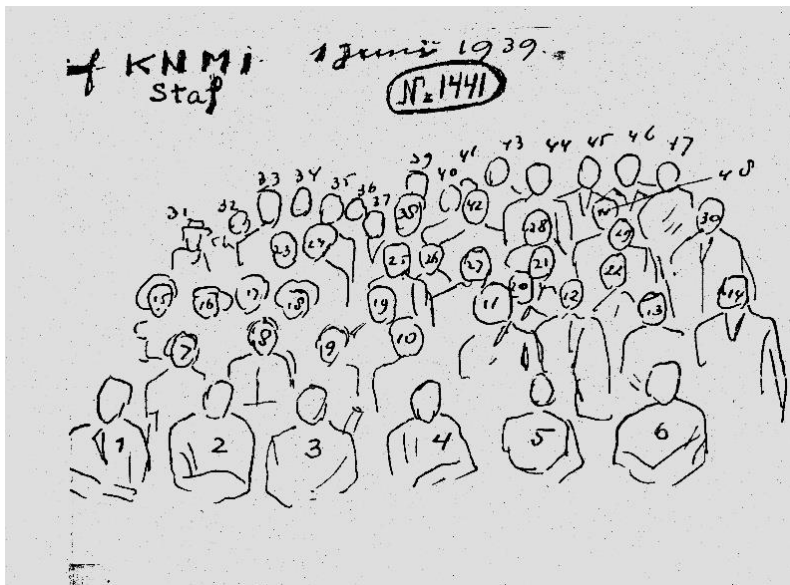
Vrijwel direct daarna wordt zij per 1 januari 1938 bij de Rijksuniversiteit van Utrecht aangesteld als assistente tegen een maandwedge van f 75. Een aanstelling van korte duur want per 1 oktober 1938 wordt zij alsnog benoemd tot “tijdelijke administratieve hulp” in de bibliotheek van het KNMI tegen hetzelfde salaris. Wat haar heeft doen besluiten toch naar het KNMI te gaan is niet duidelijk. Liep haar onderzoek niet goed? Bleef zij, in dienst van het KNMI, toch werken aan

haar proefschrift, dat ze nooit heeft voltooid? Of ging ze naar het KNMI omdat ze daar uitzicht had op een beter betaalde baan als bibliothecaresse? In de loop van 1939 vertrekt immers de bibliothecaresse mej. Bosma. Kittie wordt dan per 1 september van dat jaar bevorderd tot assistente in vaste dienst in de bibliotheek, de toenmalige aanduiding voor de functie van bibliothecaresse, tegen een jaarwedde van 1.353,50 gulden. Mej. E.J. Lindauer wordt haar assistente. Op 1 september, toevallig ook de datum waarop de Duitse Wehrmacht Polen binnen viel en de Tweede Wereldoorlog begon.

Ontslag

Op 10 mei 1940 vallen de Nazi's Nederland binnen. Enkele maanden na de Duitse inval volgden de eerste anti-joodse maatregelen, een periode zo beklemmend beschreven in deel IV van het werk van Lou de Jong ¹⁹. Eind augustus 1940 kregen de Secretarissen-Generaal de instructie van de bezetter geen joden in overheidsdienst aan te stellen of te bevorderen, een instructie waar de SG's zich na enig gemor bij neerlegden. Een patroon dat zich telkens weer zou herhalen.

Op 17 september ontvangt Cannegieter, sinds 1 juli 1938 Hoofddirecteur van het KNMI, ²⁰ het verzoek opgaaf te doen van de personen in KNMI-dienst die afstammen van joodse grootouders. Op 1 oktober antwoordt hij keurig en correct dat Mej. Drs. C.H. Koperberg, assistente in de bibliotheek, 4 joodse grootouders heeft en Mej. E.J. Lindauer, typiste, 2 joodse grootouders. De vraag naar hun inkomen zal over enige dagen beantwoord worden. Verder deelde de Hoofddirecteur nog mee dat de echtgenote van de wetenschappelijke assistent drs. F.H. Schmidt afstamt van 4 joodse grootouders. Begin oktober kwam de volgende stap. Het hele overheidsapparaat ontving formulieren waarin moest worden opgegeven of men jood of niet-jood ("Ariër") was. Deel A, waarin men verklaarde niet-joods te zijn is bekend geworden als de Ariërverklaring. Weinig ambtenaren hebben geweigerd te tekenen. Al op 11 oktober had de Hoofddirecteur "*de eer U (de SG, FB) de geteekende verklaringen van mijn personeel te doen toekomen*". Kittie Koperberg had als enige KNMI-er vier joodse grootouders en kon de Ariërverklaring dan ook niet tekenen. De twee andere KNMI-ers, mej. Lindauer en drs. Schmidt, evenmin maar zij mochten in dienst blijven en hebben de oorlog overleefd.

1 - Dr. Bleeker	25 - M. B. J. van der Horst
2 - v. Duijn Houtje	26 - Mr. van der Horst
3 - Dr. van Dijk (U)	27 - M. C. M. M. M. M.
4 - Dr. C. van der Meulen	28 - Mr. van der Meulen
5 - Dr. Braak	29 - Mr. Dekker
6 - Keyzer	30 - S. J. K. K.
7 - Mij. B. C. C.	31 - Mij. Bosma
8 - Mij. Bakker	32 - Mij. Koperberg
9 - Mij. Bakker	33 - H. v. D. D.
10 - Mr. v. D. D.	34 - Mr. v. R. R.
11 - Mr. v. S. S.	35 - M. S. S.
12 - Mr. G. G.	36 - M. F. F.
13 - Mr. W. W.	37 - Dr. v. L. L.
14 - Mr. F. F.	38 - Mr. Z. Z.
15 - Mij. Z. Z.	39 - Mr. C. C.
16 - Mij. S. S.	40 - Mr. v. G. G.
17 - Mij. R. R.	41 - van R. R.
18 - Mij. v. d. A. A.	42 - Mr. W. W.
19 - Mr. K. K.	43 - Mr. S. S.
20 - Mr. B. B.	44 - Mr. v. C. C.
21 - Mr. R. R.	45 - Mr. H. H.
22 - M. C. C.	46 - Dr. v. V. V.
23 - Mr. B. B.	47 - Mr. K. K.
24 - Mr. R. R.	48 - Mr. H. H.

Personeel KNMI 1 juni 1939; nr 31 is bibliothecaresse mej Bosma; nr 32 is Kittie Koperberg;

collectie KNMI

Een maand later al wordt Kittie Koperberg als enige KNMI-er van de waarneming van haar functie ontheven in opdracht van Rijkscommissaris Seyss-Inquart.

Geruststellend wordt in de ontslagbrief opgemerkt dat “*De Rijkscommissaris heeft bepaald, dat Gij voorloopig in het genot blijft van Uw wedde.*”! Van Kittie is ons geen reactie op dit ontslag bekend, maar haar zus Elly reageert wel. Zoals we hierboven hebben gezien had ze zich in Utrecht als studente farmacie ingeschreven. Ze protesteert tegen het ontslag van de joodse hoogleraren en docenten in een brief ²¹ aan de Rector Magnificus van de Universiteit van Utrecht, een brief die het waard is hier volledig weergegeven te worden:

Utrecht 30 Nov. 1940

Hooggeleerde Heer,

Diep getroffen door het ontslag aan Joodsche Hoogleraren en docenten der verschillende Nederlandsche Universiteiten veroorloof ik mij uit solidariteit met mijne rasgenooten UHGel te verzoeken mijn naam te willen schrappen als studente der Utrechtsche Universiteit.

UHGel bij voorbaat dankzeggend voor de te nemen moeite

Hoogachtend E.J. Koperberg

Een brief, beleefd maar aan duidelijkheid niets te wensen overlatend, door de administratie van de Universiteit opgeborgen in het dossier “Joodse Zaken”.

MINISTERIE VAN WATERSTAAT.

~~BESLUIT VAN DE REGERING~~

NR. 264^b AFD. Comptabiliteit.
(Kabinet).

BETREFFENDE ontheffing waarneming functie.

MEN GELIEVE BIJ HET ANTWOORD NAUWKEURIG
HET ONDERWERP, DE DAGTEKENING, HET NR.
EN DE AFD. VAN DIT SCHRIJVEN TE VERMELDEN.

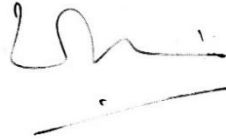
~~Bijlage~~

'S-GRAVENHAGE, 21 November 1940.
TELEFOON LOC.: 111813*.
INTERLOC.: LETTER V (2 LIJNEN).

Ingevolge opdracht van den Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandsche gebied ter zake van niet-arisches overheids personeel en met dat personeel gelijkgesteld, breng ik te Uwer kennis, dat U met ingang van heden van de waarneming van Uw functie van assistente in de bibliotheek van het Nederlandsch Meteorologisch Instituut is ontheven.

De Rijkscommissaris heeft bepaald, dat Gij voorloopig in het genot blijft van Uw wedde.

De Secretaris-Generaal,
Wvd. Hoofd van het
Departement van Waterstaat,

A a n
Mej. C.H. Koperberg,
te
De Bilt.

12492 - 139

De jaren 1940 tot 1943

Over de periode tussen november 1940 en april 1943 weten we weinig en wat we weten betreft vooral Elly. Op basis van bewaarde brieven, mededelingen en documenten lijkt het alsof Elly zich meer bewust was van de steeds moeilijker en dreigender wordende situatie van joden en zich daartegenover actiever, assertiever, opstelde dan Kittie. Maar niet uitgesloten kan worden dat dit beeld is gebaseerd op een toevallige selectie van bewaarde documenten.

Zo is er een brief bewaard gebleven van het Amerikaans consulaat te Rotterdam ²² waaruit blijkt dat Elly zich daar op 25 september 1940 heeft laten registreren (“Notice of Registration”). Er gaat van deze Notice op z'n minst de suggestie uit dat Elly gehoopt heeft het land te kunnen verlaten. Heeft Kittie zich niet laten registreren?

Links Kittie, rechts Elly (ca. 1940?); collectie Joods Historisch Museum

Op 5 februari 1941 laat Elly bij de Utrechtse notaris Cornelis Onnen een akte opmaken waarin zij tot haar lasthebber of lasthebster benoemt de hr. mr. Ary Murman, advocaat en procureur te Utrecht, bij diens overlijden of ontstentenis de hr. Hendrik van Lohuizen, Wetenschappelijk Assistent bij het Nederlands Meteorologisch Instituut te de Bilt (sic!, de Duitse bezetter had het epitheton “Koninklijk” onmiddellijk verwijderd), en bij diens overlijden of ontstentenis mej. Looyen analyste te Utrecht. (Op Hendrik van Lohuizen kom ik later nog terug). De lasthebber krijgt aanzienlijke volmacht Elly's bezit en financiële zaken te beheren, en haar belangen te behartigen.

Het lijkt duidelijk dat Elly niet gerust is op haar toekomst en tevoren haar belangen zo goed mogelijk wenst te regelen. Van Kittie is een dergelijke akte niet bewaard gebleven.

In de reeks steeds stringenter wordende maatregelen tegen de joden paste ook de maatregel dat per 1 september 1941 joodse kinderen alleen nog onderwijs mochten krijgen op speciale joodse scholen met uitsluitend joodse leerkrachten. Elly, met haar lange onderwijservaring, solliciteert als lerares plant- en dierkunde aan de Joodse Lycea zowel in Den Bosch als in Utrecht. Begin januari 1942 krijgt ze bericht dat ze op beide scholen is aangenomen. De bevestiging van haar aanstelling aan het Utrechts lyceum, gevestigd in de gebouwen Nieuwe Gracht 92 (Joods Weeshuis) en Springweg 164, is bewaard gebleven ²⁴. Van leerlingen en leerkrachten van het Lyceum in Den Bosch is een foto bewaard, gemaakt op 31 juli 1942, waarop ook Elly te zien is ²³.

In de loop van 1942 neemt de druk op de joden steeds meer toe. Voortdurend worden nieuwe beperkende maatregelen afgekondigd. Begin juni 1942 volgt een algeheel reisverbod voor joden. Elly kon niet meer naar Leiden reizen waar ze graag haar werk bij het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie in Leiden had voortgezet. Uit de bewaard gebleven correspondentie ²⁴ met conservator Bayer van dat museum blijkt wel hoe haar ongerustheid, zelfs wanhoop, toeneemt. In een brief van 5 juli 1942 verzoekt Elly hem enkele pakketten met wetenschappelijk materiaal van haar en “*het groote complete manuscript en tevens levenswerk van mijn vader*” onder zijn hoede te nemen. In deze ontroerende brief schrijft zij:

“Daar wij niet weten, wat ons misschien morgen al te wachten staat, namenlijk ’t verlaten van huis en land, en wie weet, nog erger, gezien de vaststaande feiten, die van dag tot dag zich opstapelen, zouden we ’t een en ander graag in veilige oorden weten. Mochten mijn Zuster en ik overleden zijn (hoe en wanneer komt misschien niemand ter oore), dan schenk ik die separaten alle aan het Rijksmuseum van Natuurlijke Hstorie te Leiden. Wat het groote manuscript met het gedrukte werk van mijn Vader + lijst van verbeteringen betreft: ’t beste is, dat U zich dan in verbinding met Notaris Onnen te Utrecht, Heerenstraat stelt, daar deze eenige notarieele aanwijzingen van mij daarover heeft. Het manuscript zelf zou misschien ’t beste aan het Geologisch Instituut te Delft gestuurd kunnen worden.”

En iets verder in dezelfde brief:

“U begrijpt, hoe zwaar ’t me ook valt, dat ik niet meer aan het Museum kan komen werken, o.a. door ’t algeheele reisverbod. Ik heb slechts vergunning voor Den Bosch, waar ik les geef. Ik vrees soms, dat ’t me nooit gegeven zal worden mijn werk te voltooien evenals de verbeteringen, die nog in ’t voorgaande moeten aangebracht worden.”

Conservator Bayer stemt in en zegt toe voor het materiaal zorg te dragen. Hij probeert wat onbeholpen haar nog op te beuren:

“Laat u zich maar niet te veel ter neer slaan door de omstandigheden, alles komt nog wel terecht, hoe somber ’t er op het oogenblik ook moge uitzien. ‘Moed verloren, alles verloren’. Mogelijk breekt de zon nog sneller door dit donkere wolkendek dan men zou durven hopen. Wij leven met U mee.”

Het zal kort hierna geweest zijn dat beide zussen besloten onder te duiken, onder druk van de voortdurend slechter wordende omstandigheden en de angst en wanhoop die uit bovenstaande briefregels spreekt.

Onderduik

In september 1942 besluiten Kittie en Elly onder te duiken, wellicht met valse persoonsbewijzen. Hun eigen persoonsbewijzen, met de beruchte grote zwarte J er op, zijn in 1999 bij de verbouwing van hun vroegere huis in de Domstraat tussen de balken op zolder gevonden ²⁵. Helaas is niet bekend waar ze nu zijn.

In Epe vinden ze een onderduikadres. Ze worden opgevangen op 30 september 1942 door verzetsgroep het Driemanschap ²⁶, bestaande uit de heren D. Hendriks en T. Jonker, mw. E.J. van Lohuizen-van Wielink, en geholpen door familieleden waaronder mw. Els Hendriks, nu (2016) 99 jaar oud, die tijdens de oorlog steeds meer verzetswerk van haar vader overnam. Met gevaar voor eigen leven redde deze groep het leven van 72 joden.

Persoonsbewijs van Kittie, gevonden tussen de balken van Domstraat 9, Utrecht

Na de oorlog, in 1982, is aan de leden van het Driemanschap en hun ondersteunende familieleden deels postuum de Israëliëse onderscheiding Yad Vashem toegekend ²⁷.

Hoe de zussen Koperberg aan dit adres in Epe zijn gekomen is niet bekend. Twee mogelijkheden ben ik nagegaan:

Hierboven maakte ik melding van KNMI-medewerker Hendrik van Lohuizen, die wordt genoemd in de notariële akte waarin Elly haar lasthebber benoemt. Mijn veronderstelling dat ze wellicht via hem contact gekregen hebben met het Driemanschap van zijn naamgenote mw. van Lohuizen-Wielink lijkt mij bij nader inzien niet aannemelijk. Enig genealogisch onderzoek liet zien dat beiden wel familie van elkaar waren, maar dat de eerste gemeenschappelijke voorouder eind 18e eeuw leefde. Bovendien heeft Hendrik nooit in Epe gewoond.

Mw. E.J. van Lohuizen-van Wielink

Op 24 januari 1941 merkt mw. Van Lohuizen-van Wielink in haar dagboek ²⁸ op:

“In Zaandam moesten ze vorige week alle Joden binnen 2 dg de plaats verlaten, mochten één gevulde koffer meenemen en 't huis bewoonbaar achterlaten. Allemaal naar Amsterdam, waarom weet niemand. Henk heeft alle boeken van Koperberg.”

Mw. van Lohuizen kende dus de naam Koperberg. De enige Koperberg die indertijd in Zaandam woonde was Samuel Koperberg. Zijn kleindochter Helen Metzelaar, een goede kennis van mij, vertelde me dat haar grootvader bevriend was met Henk van Wielink, broer van mw. van Lohuizen-van Wielink. Ze heeft Henk van Wielink nog gekend en ze herinnert zich dat Henk boeken leende van Samuel Koperberg, classicus en conrector van het Gemeentelijk Lyceum, na de oorlog Zaanlands Lyceum genoemd. Samuel behoorde wel tot dezelfde familie, maar ook in dit geval leefde de eerste gemeenschappelijke voorouder eind 18^e eeuw. Er is geen reden aan te nemen dat de zussen Samuel Koperberg hebben gekend. Ook familiegenealoog Jona Schellekens liet mij weten het hoogst onwaarschijnlijk te achten dat de zussen Samuel Koperberg hebben gekend. Hoe Kittie en Elly in Epe terecht zijn gekomen blijft dus onbekend.

“De Blauwvoet” in Epe; links in 1925, rechts in 2012

Het Driemanschap huurde leegstaande vakantiehuizen om onderduikers onder te brengen, waaronder vacanthuis De Blauwvoet. Op 30 sept 1942 meldt mw. van Lohuizen in haar dagboek:

“Vanavond weer 2 dames gekregen. De een Dr in de biologie. Ontwikkelde dames, het is een illustre gezelschap. Mevr. R. is ook aangekomen, 't is nu met recht weer een huis vol mensen. Vrijdag zullen ze allemaal naar het huis gaan. Die van huis 2, zoals we ze noemen, gaan 's morgens naar huis 3 (Blauwvoet). Er is heel wat te zorgen.”

Het dagboek geeft ook een beeld van de wisselende stemming in de Blauwvoet. Op 8 februari 1943 is de stemming ‘opperbest’, enkele dagen later is het ‘nu goed’. Een maand later is het ‘totale misère’ en ‘gewoon ellendig’.

De inval en wat daaraan vooraf ging

Bijna 7 maanden later, op 19 april 1943 wordt er ook in De Blauwvoet Seideravond gevierd, het begin van het joodse Paasfeest. Een avond vol symboliek. Een maaltijd met bittere kruiden, verwijzend naar de onderdrukking van de joden in Egypte, en matzes, ongedezemd brood, symbool voor het overhaast vertrek uit Egypte zonder tijd om het brood te laten rijzen. Overhaast vertrek: die nacht verschijnt er

Amsterdamse politie die de groep in De Blauwvoet, acht volwassenen en een jongen van 9 meeneemt.

Deze inval maakte grote indruk op de Epesche gemeenschap, ook wegens de mogelijke gevolgen voor het verzetswerk. De schrik, de angst, klinkt door in de beschrijvingen die bewaard zijn gebleven. Allereerst weer het dagboek van Mw. van Lohuizen:

20-4-1943

Vanmorgen een groote schrik gehad, v. Essen kwam zeggen dat hij op de Blauwvoet geen gehoor kon krijgen. D. met hem er naar toe en er in. Een groote bende en alle 8 mensen + jongen van 9 jaar weg. Hoe 't kan niemand weet het, ook de politie niet en in de buurt is niets gehoord. Ben al naar Jonker geweest. Hendriks is uit. Irma, Karel en Nancy moeten 't huis uit. Op 11 hebben ze, nadat we 't daar hebben laten weten, alles ingepakt. (...) Zou 't verraad van de NSBers zijn?

Voor het boek van Willem Veldkamp "Verzet in Epe" (1995) schreef Els Hendriks haar herinneringen op, met de titel "Als de dag van gisteren..."²⁹:

Voor ons komt een zeer onaangename verrassing op 20 april '43. De dag voor Joods Pasen. Het is een Joodse traditie, op de avond vóór het Paasfeest "Seideravond" te vieren (.....) Op de Blauwvoet had men dit die avond ook gevierd. Het bijzondere was, dat een zontje van de familie Wijler daar een paar dagen logeerde, omdat hij op zijn onderduikadres op theehuis Schaveren, waar hij met zijn oudere broer was, niet meer veilig was. Van de Blauwvoet uit zou hij weer op een ander adres worden gebracht. Toen het feest van Seideravond was beëindigd werd er een inval gedaan door de SD uit Amsterdam, iedereen werd meegenomen, met in der haast bijeengepakte bagage; via de zandweg liepen ze naar de verharde weg waar ze in een overvalwagen moesten stappen en naar Amsterdam reden om in de Hollandse Schouwburg afgezet te worden.

Boer van Essen, die in het kleine boerderijtje woonde, ongeveer tegenover de Blauwvoet en op de hoogte was wat voor mensen er huisden, ontdekte de volgende morgen vroeg dat het huis leeg was, en waarschuwde onmiddellijk tante Bets, wetend dat zij er van op de hoogte gesteld moest worden. En zo

hoorden wij het ook. Een afschuwelijke gebeurtenis! Hoe was men er (vanuit Amsterdam n.b.) achter gekomen, dat hier Joodse onderduikers woonden? Verraad? En wat konden de gevolgen hiervan zijn? Zou men trachten uit te zoeken wie hun helpers waren? Niet te beantwoorden vragen, die wel om maatregelen vroegen. De andere onderduikers in de omgeving konden ook gevaar lopen, als iemand er iets over zou vertellen.

Dus Larikshof moest ontruimd, en Idwo ook. Er moesten zo snel mogelijk andere plaatsen voor deze mensen gevonden worden.

(.....)

Het waren spannende dagen. Zouden de overrompelaars terug komen? Andere onderduikers en hun verzorgers gaan zoeken? Zouden we nog iets horen van de mensen die opgepakt waren?

We kregen van die laatsten geen seintje meer, maar beter ook. Maar wat zou er met die acht en dat kleine jochie gebeuren? Enige tijd later kwam er een “gerucht” dat het kleine kereltje ontsnapt was! Dat was alles.

Verder gebeurde er helemaal niets. Geen verder onderzoek, geen geklets over het gebeurde: niemand had het gezien, 't gebeurde 's nachts en dan mocht niemand op straat zijn.

Hier worden de “dames Koperberg” niet met name genoemd, maar uit een aantekening van na de oorlog van mw. Van Lohuizen blijkt dat zij tot de groep weggehaalde joden behoorden.³⁰

“Dat kleine jochie”, “het kleine kereltje” was Nathan Wijler. Hij overleefde de oorlog en woonde tot zijn overlijden op 6 september 2012 in Israël. Hij werd 77 jaar oud. Hij hield al die jaren nauw vriendschappelijk contact met Els Hendriks en schreef haar in een brief van 1 april 1999 het volgende³¹:

Beste Els,

De tijd vliegt om - het is reeds 1 april. Pas gisteren was het nieuwjaar en nu is het al Pasen – de eerste dag. Gisteravond zaten we aan de sederavond en vertelden wij over de uittocht uit Egypte en zoals staat geschreven- “In elk

geslacht moet de mens zichzelf zien, alsof hij zelf uit Egypte is getrokken". En zoals elk jaar op deze avond gingen mijn gedachten terug naar de sederavond in 1943 toen ik in Epe bij Vader en Moeder was en wij diezelfde avond opgepakt werden en naar de Schouwburg in Amsterdam gebracht. Ik zie mij nog steeds, hoe ik 's avonds om 11 uur met een lantaarn werd beschenen en hoe men mij bevoel op te staan en naar de grote kamer te gaan, waar alle anderen, die daar die avond aanwezig waren, al tegen de muur stonden. En daarna de wandeling naar de grote weg waar de overvalwagens op ons stonden te wachten – onderweg naar Amsterdam werd er gestopt en Vader hield mij vast en keek om zich heen of wij konden vluchten – maar daar was geen kans voor.

Was het verraad? Wat was er gebeurd? Mw. van Lohuizen schrijft enkele dagen later in haar dagboek:

23-4-1943

Al vroeg waren we bij Ger waar we Cor uit A'dam vonden. We weten nu hoe het met de Blauwvoet is gegaan. Een van de ondergedokenen nl. van Creveld, heeft zondag een briefje aan Schuyt meegegeven. Toen zijn zoon dat aan 't adres bracht, zaten daar "verkeerde elementen". Hij verstopte het briefje, 't werd gevonden en daarin had Van Creveld de naam van Schuyt, van 't huis enz. enz. genoemd.

Ze zijn toen 's nachts door de Hollandse Politie gehaald en naar A'dam gebracht. Schuyt werd 2½ dag ondervraagd, toen vrijgelaten, nadat hij bekend had hun te hebben geholpen. (.....) Voor die tijd is hij alles aan Cor komen vertellen. Ze moest dat in Epe zeggen en wij ons veilig stellen.

Ook de burgemeester van Epe I. N. Th. Diepenhorst maakt in zijn dagboek op 21 april melding van het leeghalen van "De Blauwvoet": "*Naar men zegt verborgen Joden in een huisje 'De Blauwvoet' door D. Politie gevonden. Maar onze politie en wij hebben daar niets van gehoord*".³²

In 2010 is een deel van het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR, 1945-1952) opengesteld en toegankelijk gemaakt op de namen van ca. 9000 daarin vermelde joodse slachtoffers. In dit archief bevindt zich een dossier³³ betreffende de rechtzaak tegen de Amsterdamse rechercheur Hendrik Blonk die vele joden heeft

aangehouden en overgegeven aan Bureau Joodse Zaken van de Amsterdamse politie. Deze Hendrik Blonk blijkt de sleutelfiguur te zijn bij de inval in De Blauwvoet. Uit de verhoren, verklaringen en verslagen in zijn dossier kan de inval en wat daaraan vooraf ging in detail worden gereconstrueerd.

Hendrik Blonk werd geboren in Leiden op 10 maart 1893. Hij was vóór de oorlog al een bekend rechercheur met de bijnaam Poppesnor, ongetwijfeld wegens zijn imposante martiale uiterlijk. Vóór de oorlog stond hij bekend als “boevenvanger”. In 1935 werd hij lid van de NSB en later van Rechtsfront, een met het nationaal-socialisme gelieerde beroepsorganisatie voor mensen betrokken bij rechtsvinding, rechtstoepassing en rechtshandhaving. Lidmaatschap van Rechtsfront was overigens niet verplicht. Blonk was in de oorlog Rechercheur 1^e klasse. Eind 1942 werd hij aangesteld bij Bureau Joodse Zaken van de SD. In 1943 was hij tijdelijk gedetacheerd bij het bij het Bureau Toezicht Ontruiming Joodse Woningen van de SD op de Ceintuurbaan 366.

Pieter Schuit (geb. 1901), ambtenaar bij de Distributiedienst in Amsterdam, verzorgde voor joden onderduikadressen en levensmiddelenkaarten. In Epe had hij contact met leden van het Driemanschap. Mw. van Lohuizen maakt in haar dagboek melding van Schuit.

Op 18 april 1943 bracht Schuit mevr. Margaretha Pesaro-Vega (geb. 1879) van het adres van haar schoonzoon in de P.L. Takstraat naar Epe waar zij werd ondergebracht in het vakantiehuisje De Blauwvoet, waarin al zeven joden ondergedoken zaten en wel, zoals het dossier vermeldt:

Martin van Creveld (* 1888), Elisabeth van Creveld-Cohen (* 1892), Catharina Koperberg (* 1892), Ella Koperberg (* 1897), Betty van Thijn (* 1909), Salomon Wijler (* 1892) en Lina Wijler-Vomberg (* 1892).

Schuit kreeg twee brieven mee terug naar Amsterdam met het verzoek die bij familieleden af te leveren. Eén brief was van mevr. Pesaro, bestemd voor haar schoonzoon. De andere brief van het echtpaar Van Creveld. Terug in Amsterdam vroeg Schuit zijn stiefzoon de brieven af te leveren. Deze ging als eerste naar de schoonzoon van mevr. Pesaro in de P.L. Takstraat, waar juist op dat moment een inval gaande was door de politieagent Arie Klein Snuverink omdat iemand zonder

ster had gelopen. Klein Snuverink werkte op dat moment eveneens op de Ceintuurbaan. Gevraagd wat hij kwam doen, antwoordde Schuits stiefzoon dat hij kwam zeggen dat zijn vader die avond niet kon komen. Hij probeerde beide brieven onder een traploper te verstoppen, maar Klein Snuverink zag dit, las de brieven en begreep dat er een aantal joden in Epe ondergedoken zat. Klein Snuverink arresteerde mw. Pesaro's schoonzoon en de stiefzoon van Schuit, en liet ook Schuit en zijn vrouw van huis halen en arresteren. Allen werden naar zijn bureau op de Ceintuurbaan gebracht en daar verhoord. Daarbij was ook rechercheur Blonk aanwezig. Bij dat verhoor verklaarde mevr. Pesaro's schoonzoon dat er inderdaad joden in Epe ondergedoken zaten.

Schuits vrouw en stiefzoon werden na enkele uren vrijgelaten.

De volgende dag 19 april werd Schuit opnieuw verhoord en gaf uiteindelijk toe. Hij verklaarde na de oorlog dat hij daarbij niets over de illegale organisatie in Epe heeft gezegd.

Intussen probeerde Blonk toestemming te krijgen van zijn superieuren in Amsterdam om naar Epe te gaan en de ondergedoken joden te arresteren. Maar voor arrestaties in Epe was toestemming nodig van het Bureau van de SD in Arnhem. Toestemming kreeg Blonk dan ook niet. Hij besloot zelf, op eigen verantwoording, naar Epe te gaan om de arrestaties te verrichten, naar eigen zeggen omdat hij bang was dat *“als een ander dit zou doen, Schuit onder druk gezet zou worden en diens illegale organisatie zou worden opgerold.”*

De beruchte “verhuizer” van joodse inboedels Abraham Puls (die het door hem gehuurde pand op de Ceintuurbaan aan Bureau Joodse Zaken beschikbaar had gesteld) leverde een auto. Puls besloot zelf ook mee te gaan omdat de auto mankementen had. Verder gingen mee de agenten Van Eijsden, Klein Snuverink, en nog enkele andere agenten. Schuit werd gedwongen mee te gaan om de onderduikplek aan te wijzen.

De auto vertrok rond 6 uur 's avonds uit Amsterdam en kwam rond 10 uur in Epe aan. Schuit wees De Blauwvoet aan, maar (verklaarde hij na de oorlog) een van de brieven bevatte zó veel informatie dat de politie ook zónder hem de plek wel gevonden zou hebben. Om kwart over tien klopte Blonk op de deur, trad binnen met een revolver en arresteerde de *“acht à negen”* (zoals Blonk tijdens een van zijn

verhoren zei) joden die daar ondergedoken zaten na erop gewezen te hebben dat er bij vluchtpogingen geschoten zou worden. Volgens het echtpaar Van Creveld, dat de oorlog overleefde, gedroeg Blonk zich "*honds en onbeschoft*" en nam hij geld en een vulpen van hen af.

Na enige tijd door het bos gelopen te hebben werden ze met de auto van Puls overgebracht naar Amsterdam. 's Morgens om acht uur kwamen ze daar aan. Schuit werd op de Weesperzijde vrijgelaten en de gearresteerde onderduikers werden naar de Ceintuurbaan gebracht en later naar het Bureau Joodse Zaken in de Paulus Potterstraat.

Hendrik Blonk heeft slecht 5 dagen op de Ceintuurbaan gewerkt. Hoofd van de SD in Amsterdam Willy Lages, over deze zaak in 1947 ondervraagd, merkt op dat Blonk zonder toestemming en op eigen gezag naar Epe was gegaan, en dat was verboden. Uit niets was gebleken dat hem toestemming was gegeven en daarom was Blonk teruggeplaatst naar het Hoofdbureau van Politie.

Blonk is na de oorlog tot 8 jaar gevangenisstraf veroordeeld.

Politieagent Arie Klein Snuverink is door het verzet om het leven gebracht.

Westerbork

De acht gearresteerde volwassen onderduikers zijn via de Hollandse Schouwburg vanaf het Muiderpoortstation naar Westerbork overgebracht, de zusters Koperberg op 6 mei ³⁴. Omdat ze ondergedoken waren, werden ze als "strafgevallen" ("Häftlinge") ondergebracht in strafbarak 67. Zes van hen, het echtpaar Wijler-Vomberg, de zusters Koperberg, Betty van Thijn en Margaretha Pesaro-Vega, zijn al op 11 mei 1943 als strafgevallen op transport gesteld naar Sóbibor ³⁵.

Het echtpaar Van Creveld-Cohen is later naar Theresienstadt gevoerd en heeft de oorlog overleefd. Waarom zij niet naar Sóbibor zijn gevoerd is niet duidelijk. Ook zij kwamen op 6 mei 1943 in Westerbork aan maar waren daar op 18 juli 1944 nog aanwezig, hij als portier, zij in de keukendienst ³⁶. Beiden hebben na de oorlog kunnen getuigen tijdens het proces tegen rechercheur Hendrik Blonk.

Opmerkelijk is dat in het CABR-dossier nergens melding wordt gemaakt van de toen achtjarige zoon Nathan van het echtpaar Wijler. Nathan heeft de oorlog overleefd. In zijn autobiografie ³⁷ schrijft hij dat hij samen met zijn ouders is opgepakt in de

Blauwvoet, de volgende dag in de Hollandse Schouwburg is aangekomen en nog dezelfde dag door een vrouw (waarschijnlijk Mirjam Cohen, werkzaam in de crèche tegenover de Schouwburg, meende Nathan) naar buiten is gesmokkeld, zoals met een groot aantal joodse kinderen is gebeurd. Tot het eind van de oorlog is hij ondergedoken op verschillende adressen. Na de oorlog is hij naar Israël verhuisd en heeft daar een gezin gesticht. Hij is daar op 6 september 2012 overleden. Gedurende de laatste twee jaar van zijn leven had ik een vriendschappelijke relatie met hem per e-mail. Het heeft hem zeer goed gedaan eindelijk te weten wat er precies is gebeurd vóór en tijdens de arrestatie van hem en zijn ouders in De Blauwvoet. Helaas heb ik hem nooit persoonlijk kunnen ontmoeten.

Sobibór

Het kamp Sobibór werd in 1942 gebouwd in Oost Polen. Het was geen concentratiekamp, het was een vernietigingskamp. In totaal zijn er zo'n 170.000 mensen vermoord, voornamelijk joden, maar ook Roma en niet-joodse Polen. Tussen 2 maart 1943 en 20 juli 1943 hebben er 19 transporten vanuit Westerbork naar Sobibór plaats gevonden met in totaal 34.313 joden. Hiervan hebben er slechts 18 de oorlog overleefd.

Op 14 oktober 1943 vond er een opstand plaats, waarna het kamp werd opgeheven en gesloopt. Voor een diepgaande studie over Sobibór, zie "Vernietigingskamp Sobibor" (2008), geschreven door Jules Schelvis (1921-2016), een van de weinige overlevenden ³⁸.

Op 11 mei 1943 vertrok het elfde transport vanuit Westerbork met in totaal 1446 joden waarvan 120 Häftlinge. Bijzonder was dat de gestraften bij dit transport in twee aparte wagons werden vervoerd. De enige overlevende van dit transport, Joseph Wins, heeft het transport en de aankomst in Sobibór op 14 mei op aangrijpende wijze beschreven ³⁹:

"Op 11 mei 1943 vertrokken we in gesloten goederenwagons naar het oosten en kwamen tenslotte in Sobibór aan. Voor de zieken waren er wat matrassen in de wagon gelegd. Brood werd er niet uitgedeeld. Wel riep de SS op een gegeven moment dat we horloges, ringen en dergelijke moesten inleveren en een andere keer waren het potloden en vulpennen. Vlak achter de locomotief reed een tweedeklas wagon, waar de SS in zat. Op 14 mei kwamen we in

Sobibór aan. Eerst werden we uit de wagon geslagen, waar uitsluitend Joden in zaten die in Nederland als strafgeval waren opgepakt. Na aankomst zijn voor een belangrijk deel juist deze mannen voor werk uitgezocht. We werden door een paardenbarak gedreven waar de ringen nog aan de wand zaten. Toch bleven de mensen uit de wagons een beetje bij elkaar. Nadat we gefouilleerd waren kwamen we op een soort appèlplaats. Toen werden we bij toeval de andere kant opgeloodst. Ik zag rondom mij allerlei huizen en barakken; het kamp zag er vriendelijk uit, er waren rode daken en paden van kiezelsteen.”

Bij aankomst in Sobibór werden zo'n 80 mannen uit de groep gestraften, geselecteerd voor dwangarbeid in het turfsteekkamp Dorohucza. Daarbij behoorde ook Salomon Wijler.⁴⁰ Hij heeft de mishandelingen, het keiharde werkregime in dat kamp niet overleefd. Hij stierf daar op 30 november 1943 nadat hij nog een bericht aan zijn familie had gestuurd met daarop de aan de censuur ontsnapte krabbel “*alles poter*”, een jiddische uitdrukking voor “alles verloren”.³⁷

Of er uit het transport van 11 mei ook vrouwen zijn geselecteerd voor Dorohucza is onduidelijk. Overlevende Wins heeft verklaard dat er alleen mannen zijn geselecteerd. Anderzijds zijn er ook levenstekenen van twee vrouwen van het 11 mei transport uit Dorohucza ontvangen⁴⁰. Ook gezien hun leeftijd, is er geen enkele reden aan te nemen dat Kittie en Elly Koperberg tot de eventueel geselecteerde vrouwen zouden hebben behoord.

Kittie en Elly Koperberg zijn met zekerheid op 14 mei 1943, direct na aankomst, in de gaskamer van Sobibór vermoord.

Na de oorlog

Na de oorlog zocht de samenleving naar herstel van de gevolgen van de oorlog en de bezetting. Weinig belangstelling was er voor de terugkerende joden. Zoals Jules Schelvis in zijn monumentale boek “Vernietigingskamp Sobibor”³⁸ schrijft:

“Niemand had voor mijn terugkeer en relaas belangstelling. De oorlog en de hongervinter waren voorbij; de bevolking had andere zaken aan het hoofd dan zich bezig te houden met teruggekeerde joden.”

Over het lot van hen die niet terugkeerden bestond onzekerheid. Over Sobibór was bovendien weinig bekend. Na de opstand in oktober 1943 was het kamp grondig gesloopt. De berichten die Nederland bereikten vermeldden nooit de naam Sobibór. Meer dan een jaar pas na de bevrijding publiceerde het Afwikkelingsbureau Concentratiekampen in Den Haag een eerste rapport over Sobibór op basis van verklaringen van de weinige Nederlandse overlevenden.⁴¹

Ook het al in 1914 opgerichte Informatiebureau van het Rode Kruis begon direct na de bevrijding met het opsporen van vermiste burgers en militairen. Al op 8 mei 1945 werd het Rijksbureau voor Oorlogsdokumentatie opgericht, een besluit dat vrijwel onmiddellijk werd ingetrokken door het militair gezag en pas ruim twee jaar later herbevestigd.

Collaborateurs, landverraders en oorlogsmisdadigers werden intussen wel berecht onder de al in Londen voorbereide Bijzondere Rechtspleging.

Het is ook in deze context van onduidelijkheid, gebrek aan belangstelling en onzekerheid dat we de reactie van het KNMI moeten bezien op het ontslag en het niet terugkeren van Kittie Koperberg.

Bijzondere Rechtspleging

De al gedurende de oorlog in Londen voorbereide Bijzondere Rechtspleging werd op 5 november 1945 ingesteld door het Directoraat Generaal voor Bijzondere Rechtspleging. Doel was al diegenen te berechten die zich gedurende de Tweede Wereldoorlog schuldig hadden gemaakt aan vooral collaboratie, hoog- en landverraad en oorlogsmisdaden. Er zijn ongeveer 14.000 veroordelingen uitgesproken. Op 9 sept. 1947 werd Hendrik Blonk, verantwoordelijk voor de arrestatie van de ondergedoken joden in Epe, veroordeeld tot 8 jaar gevangenisstraf met aftrek van voorarrest, verbod op het uitoefenen van een functie en ontzegging van zijn actief en passief kiesrecht, een vonnis dat in cassatie op 16 februari 1949 is bevestigd met de bepaling dat de tijd door Blonk sinds 19 mei 1945 tot de dag van deze uitspraak in bewaring doorgebracht in mindering zal worden gebracht. Tegen hem was 20 jaar geëist, maar de rechtbank heeft enkele ontlastende getuigenissen, óók van enkele joden, mee gewogen. Het Hof zag de daden van Blonk als overdreven en misplaatste dienstijver. Opmerkelijk is dat "*het geval Epe*", zoals Blonk het zelf noemde, tijdens het proces wel ter sprake is geweest maar hem niet is

aangerekend. Hoewel hij erkende vele joden aangehouden te hebben en overgegeven te hebben aan Bureau Joodse Zaken, werden hem slechts drie doden aangerekend, die het gevolg waren van een andere arrestatie in Amsterdam. Blonk beweerde overigens nooit enig geld geaccepteerd te hebben uit het door Lages in Amsterdam ingevoerde “premiestelsel” voor het ophalen van joden. Maar deze bewering werd ten stelligste ontkend door Kaper, de man die bij het SD-Bureau Joodse Zaken in Amsterdam voor de uitbetaling verantwoordelijk was geweest.⁴²

Enkele dagen na de uitspraak in cassatie vraagt Blonk gratie van zijn straf, een verzoek dat direct wordt afgewezen. De rechtbank zegt niet te begrijpen hoe iemand zo kort na zijn definitieve vonnis al gratie kan vragen en overweegt verder dat de rechtbank bij haar vonnis al zeer clement was geweest. Toch wordt hij in de loop van 1949 al vrijgelaten

Het KNMI

Of het onwetendheid of onverschilligheid was, we zullen het niet weten. Maar het verslag van de eerste vergadering van de KNMI Directie op 19 mei 1945²⁰ maakt geen melding van de twee oorlogsslachtoffers. Het na de bevrijding geschreven jaarverslag over 1944 eert wel Guus van Ginkel:

“Op 15 December had het Instituut het verlies te betreuren van den radiotelegrafist-observator A.J. van Ginkel. Hij heeft zijn leven gegeven als gevolg van handelingen, gericht tegen de bezettende macht.”

In de notulen van de Directievergadering van 1 oktober 1945 lezen we nog:

“Postma vertoont het ontwerp van een plaquette ter herinnering aan Van Ginkel. De kosten zullen ongeveer 400 gulden bedragen.”

Over Kittie Koperberg geen woord.

Nog in juli 1947 is er bij het Ministerie van Verkeer en Waterstaat onduidelijkheid over Kittie's lot. Het Hoofd van de Sectie Personeelszaken van de Rijksluchtvaartdienst zendt op 11 juli een brief naar het Informatiebureau van het Nederlandse Rode Kruis Afd. Joodse Personen:⁴³

“Gaarne zal ik vernemen of bij Uw Bureau iets bekend is omtrent Mej. Catharina Helmina Koperberg, ongehuwd, geboren 27 maart 1892. (...) Voor

zover bekend, werd zij in 1943 naar Auschwitz gezonden en is sinds dien niets meer van haar vernomen. (...) Ik zal het zeer op prijs stellen indien U mij de gevraagde inlichtingen, die nodig zijn voor de uitvoering van de Wet Rechtsherstel Overheidspersoneel 1946, spoedig wilt verstrekken.”

Het antwoord van het Rode Kruis is niet bekend.

Op het KNMI werd geen initiatief genomen Kittie te gedenken. Het blijft bij de twee vermeldingen in het Jubileumboek van 1954. Meer dan een halve eeuw lang wordt zij niet vermeld op enige gedenkplaats, noch op het KNMI noch elders.

Pas rond 2010 komt daar verandering in. Er lijkt, 65 jaar na de bevrijding, een hernieuwde belangstelling te zijn voor de slachtoffers van de jodenvervolging. De grote lijnen van de geschiedenis van de jodenvervolging zijn nu wel bekend. Er is nu behoefte aan herinneren en herdenken; er is belangstelling voor de persoonlijke verhalen, de individuele belevenissen van de slachtoffers en de overlevenden, in romans, dagboeken, “kampliteratuur” en tentoonstellingen. Is het toevallig dat juist rond die tijd onafhankelijk door verschillende mensen onderzoek wordt gedaan naar wat de zussen Koperberg is overkomen?

In 2009 begint met hulp en steun van oud-collega’s mijn onderzoek naar het leven en de lotgevallen van Kittie Koperberg. Op grond van de eerste resultaten wordt op 19 mei 2011 de leeszaal van de KNMI bibliotheek omgedoopt tot “Kittie Koperbergzaal”, op voorstel van oud-KNMI medewerker Kees Dekker. Eindelijk is er op het KNMI een plek waar bibliothecaresse Kittie Koperberg wordt herdacht.

Kitties familie

Kitties broer Hans overleefde de oorlog. Na zijn studie geneeskunde keerde hij in 1926 terug naar Indië, aanvankelijk als arts in dienst van de Singkep Tin Mij., na 1931 als particulier huidarts en leproloog in Medan ⁴⁴. Tijdens de Japanse bezetting werd hij in 1944 en 1945 geïnterneerd in de kampen Soengei Sengkol en Si Rengo Rengo, beide op Sumatra. In deze kampen schreef hij verzen die hij na de oorlog publiceerde in een bundel in eigen uitgave getiteld “Bittere Pillen en Scherpe Pijlen”, een bundel *“opgedragen aan mijne beide door de Hunnen vermoorde Zusters, Oom Dr. Felix Catz en Tante Brama en aan alle door de Jappen vermoorde vrienden.”* ⁴⁵

de Kittie Koperbergzaal, leeszaal van de KNMI-bibliotheek

In 1952 kondigt hij in een brief aan dr. Bayer, voormalig conservator van het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie in Leiden, aan het volgend jaar met verlof naar Nederland te komen en de papieren die Elly daar in bewaring had gegeven te willen meenemen. Wat er daarna met de papieren is gebeurd is niet bekend.

Een van de weinige overgebleven familieleden was verder Leo Julius Koperberg, volle neef van Kittie en Elly. Hij werd in Westerbork bevrijd. Als “bewindvoerder” vraagt hij in november 1946 om inlichtingen over zijn nichten aan het Informatiebureau van het Rode Kruis. Het Rode Kruis meldt hem:

“te Epe ondergedoken, daarna ergens in de bosschen daar in de buurt in een huis, waar 8 of 10 Joden bijeen waren. Des nachts schijnt een auto met Duitschers te zijn gekomen en werden allen en alles meegenomen. (...)Datum van wegvoering: 11-5-'43 naar het Oosten.”

Elly

Ook rond 2010 begint Ruud de Koning zijn onderzoek naar de samenwerking tussen zijn grootvader en Elly Koperberg bij het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie in Leiden, tijdens haar promotieonderzoek. Het leven van zijn grootvader is vastgelegd

in zijn boek “*Hoe een fossiele zeeslak de naam van mijn opa kreeg*”¹¹. Ruud de Koning besteedt in dit boek ook ruime aandacht aan leven en werk van Elly, werk waaraan zijn grootvader een belangrijke en ook door Elly erkende bijdrage heeft geleverd.

Het werk beschreven in Elly's proefschrift (1931) waarin 86 nieuwe taxa van mariene fossiele slakken worden beschreven ondervindt in vakkringen nog steeds belangstelling. In 2010 eren Van Gemert en Moolenbeek haar in het tijdschrift *Miscellanea Malacologica* met een necrologie (*-better late than never-*, schrijven ze) en een becommentarieerde lijst van de door haar beschreven taxa.⁴⁶

De universiteiten

De universiteiten namen na de oorlog het initiatief te komen tot een vorm van herdenking van de omgekomen leden van hun gemeenschap. Het bleek niet eenvoudig criteria op te stellen volgens welke iemand in aanmerking kwam voor vermelding.

Leiden was ruimhartig en wenste alle gesneuvelde of vermoorde studenten en alumni te gedenken (m.u.v. “onvaderlandslievenden”). Al in september 1945 werd er een Commissie voor een gedenkteken ingesteld. In 1952 werden er twee ramen onthuld en een *In Memoriam* gepubliceerd waarin alle namen zijn vermeld, gerangschikt naar de datum van inschrijving in het *Album Studiosorum*, met de plaats waar de vermelde is omgekomen. Elly Koperberg staat vermeld onder 1920 als “*ELLA J. KOPERBERG, SOBIBOR*”⁴⁷

In Utrecht werd in januari 1948 een commissie ingesteld ter oprichting van een gedenkplaat voor in de oorlog gevallen leden van de *Universitaire Gemeenschap*. Het selectieproces verliep moeizaam. Op 18 september 1950 werd de gedenkplaat onthuld. Noch Kittie, bezig met promotieonderzoek, noch Elly, op 10 mei 1940 nog studente farmacie, worden op de gedenkplaat vermeld.

In 2010 onderzocht een speciale commissie onder voorzitterschap van oud-rector magnificus Gispen de vraag of de namenlijst op de in 1950 onthulde gedenkplaat wel compleet was. Op grond van het werk van deze commissie werden op 4 mei 2011 twee flankerende panelen onthuld met daarop 97 nieuwe namen, waaronder Kittie en Elly Koperberg. Waar beide zussen zo lang hebben samengewoond en samen aan

hun eind gekomen zijn, is het wel een ongelukkig toeval dat hun namen gescheiden op beide panelen staan vermeld.

Ook Frits Broeyer besteedt in zijn in 2014 verschenen boek "*Het Utrechtse universitaire verzet 1940-1945*"⁴⁸ aandacht aan de zussen Koperberg.

Monumenten

Op 29 oktober 2015 werd in Utrecht bij station Maliebaan een monument onthuld ter herinnering aan de Utrechtse joden die de oorlog niet hebben overleefd. Vanaf station Maliebaan werden de in Utrecht wonende joden weggevoerd. Op dit mooie en waardige monument staan Kittie en Elly ook vermeld. Helaas zijn Elly's voornaam en de datum van haar dood onjuist.

In korte tijd zijn er dus drie plaatsen van herinnering en herdenking gekomen waar ook Kittie en Elly worden herdacht. In Amsterdam worden plannen gemaakt voor een groot Holocaustmonument aan de Wibautstraat met de namen van de Nederlandse slachtoffers van de Holocaust, 102.000 joden en 220 Sinti en Roma, die geen eigen graf hebben. Ook daarop zullen Kittie en Elly worden vermeld en herinnerd.

Tenslotte: in februari 2017 zullen er twee Struikelsteentjes⁴⁹ worden gelegd in de bestrating voor het pand Domstraat 9 in Utrecht met de namen van Kittie en Elly.

Dankwoord

Bij dit onderzoek heb ik hulp en medewerking gehad van een groot aantal personen en instellingen die ik hiervoor van harte bedank.

In de beginfase waren het vooral mijn KNMI-collega's Kees Dekker, Huug van den Dool, Herbert Fontijn, Wouter Jansen en Wouter Lablans die mij met hun belangstelling en kennis verder hielpen.

Mijn goede kennis Helen Metzelaar bleek een ver familielid van Kittie te zijn. Zij heeft me in contact gebracht met Jona Schellekens, de genealoog van de familie Koperberg, die mij verscheidene malen essentiële informatie heeft verstrekt, ook met herinneringen uit eigen familiekring.

Ik dank Ruud de Koning te Assen die, vanuit zijn onderzoek naar de lotgevallen van Elly Koperberg, een belangrijke bijdrage heeft geleverd en mij ook attent heeft gemaakt op het werk van historicus Willem Veldkamp te Epe. Dank ook aan Willem Veldkamp die mij mondeling en via zijn boek heeft gewezen op het werk van de

verzetsorganisatie “Het Driemanschap” in Epe en die mij attent maakte op de openstelling van het CABR archief.

Het goed georganiseerde en toegankelijke Kenniscentrum van het Joods Historisch Museum was essentieel, vooral in de beginfase van het onderzoek. Ik dank in het bijzonder mw. Ariane Zwiers die mij altijd bereidwillig heeft geholpen bij het vinden van gegevens in de verzameling van het Kenniscentrum.

Ook het Herinneringscentrum Kamp Westerbork en het Nederlandse Rode Kruis Afd. Oorlogsnazorg zijn belangrijke en zeer toegankelijke bronnen van informatie geweest.

Veel dank ben ik ook verschuldigd aan Annet en Herbert Fontijn die veel hebben bijgedragen aan het onderzoek naar Kittie’s lotgevalen door hun grote belangstelling, hun meedenken en ook door het kritisch doorlezen van delen van deze tekst.

Bronnen en verwijzingen

¹ Medewerker KNMI 1971-2001

² Kenniscentrum Joods Historisch Museum, dossier nr. 12834

³ “1854 Koninklijk Nederlands Meteorologisch Instituut 1954”, Staatsdrukkerij- en uitgeverijbedrijf, 's Gravenhage, 1954

⁴ Met dank aan de notarissen P. Th. Tjabbes en J. T. Anema, oud-notarissen te Utrecht, die zo attent waren dit dossier aan het Joods Historisch Museum aan te bieden.

⁵ De levensloop van Marcus Koperberg in Nederlands Indië is beschreven in het “*Ter herdenking*”, geschreven door zijn leerling P. Hövig in “De Ingenieur in Ned.-Indië”, 5^e Jaargang nr. 7 (1938), te downloaden van <http://colonialarchitecture.eu/islandora/object/uuid%3A19ac4121-741f-4fa7-9dc5-a6ff5a19e9c8/datastream/PDF/view>

⁶ Een aantal foto’s in dit verhaal is afkomstig uit de verzameling van het Joods Historisch Museum, dat zo vriendelijk was toestemming te verlenen tot gebruik.

⁷ Informatie in dit hoofdstuk is afkomstig uit verschillende bronnen:

- Schellekens, J. Jona, Rebecca Koperberg en Willy Koperberg : ‘*Al de naamgenoten zijn familie*’ Een geschiedenis van de familie Ko(o)per(en)berg, 2009, verzameling Joods Historisch Museum, signatuur: 798.3Sche b
- De unieke door de Koninklijke Bibliotheek gedigitaliseerde verzameling Nederlandse en koloniale kranten, toegankelijk gemaakt via www.delpher.nl
- Verzameling familieadvertenties van het Centrum voor Familiegeschiedenis CBG

Naar deze bronnen wordt niet individueel verwezen.

⁸ Bevolkingsregister Middelburg 1900-1937

⁹ Wolf-Catz, Helma “*Zeeuwse Herinneringen*”, 1975, Uitg. De Beuk, Amsterdam

¹⁰ Informatie in dit hoofdstuk afkomstig uit:

- Kenniscentrum Joods Historisch Museum
- Burgerlijke Stand en Bevolkingsregister Gemeente Utrecht
- www.delpher.nl
- Verzameling familieadvertenties CBG

-
- ¹¹ Koning, Ruud de, “*Hoe een fossiele zeeslak de naam van mijn opa kreeg*”, 2015, uitgave in eigen beheer
- ¹² Koperberg, E.J., “*Jungtertiäre und Quartäre Mollusken von Timor*”, 1930, proefschrift Universiteit van Amsterdam, ook gepubliceerd in het Jaarboek voor het Mijnwezen in Ned. Oost-Indië, Verhandelingen 1930
- ¹³ Uit de archieven van beide musea, met dank aan Ruud de Koning.
- ¹⁴ Archief Keuringsdienst van Waren Amsterdam, Stadsarchief Amsterdam Toegangsnr. 5289
- ¹⁵ Oorthuys, Dorothee, “*Het Nieuwe Huis, Architect Barend van den Nieuwen Amstel*”, 2014, Stokerkade cultuurhistorische uitgeverij, ISBN: 978 90 7915 624 5
- ¹⁶ Persoonlijke mededeling
- ¹⁷ Galenische farmacie: die tak van de farmacie, die betrekking heeft op de bereiding van geneesmiddelen via een infuus of afkooksel, in het bijzonder van plantaardig materiaal, dit in tegenstelling tot chemisch bereide geneesmiddelen
- ¹⁸ Persoonlijke mededeling
- ¹⁹ Jong, dr. L. de, “*Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*”, deel 4, mei '40-maart '41, Martinus Nijhoff, 's Gravenhage, 1972
- ²⁰ Het Utrechts Archief, toegangsnr. 90, KNMI 1854-1951
- ²¹ Het Utrechts Archief, toegangsnr. 292-1, inventarisnr. 78, dossier Joodse Zaken
- ²² Kenniscentrum Joods Historisch Museum nr. 12844
- ²³ http://www.europeana.eu/portal/record/2021633/AtlantisPubliek_detail_aspx_xmldescid_14776779.html
- ²⁴ Archief Naturalis, met dank aan Ruud de Koning
- ²⁵ J. Jona Schellekens, persoonlijke mededeling
- ²⁶ Veldkamp, Willem, “*Verzet in Epe*”, Drukkerij Hooiberg Epe, 1995, ISBN: 90-9008091-0
- ²⁷ Informatie te vinden via www.yadvashem.org
- ²⁸ Lohuizen-Wielink, E.J. van, Dagboek, NIOD Archief nr. 244, Inventaris Nr. 230
- ²⁹ Deze teksten van Els Hendriks zijn welwillend ter beschikking gesteld door Willem Veldkamp
- ³⁰ Mededeling Willem Veldkamp
- ³¹ Kopie van deze brief gekregen van Nathan Wijler
- ³² Rijksarchief, citaat gekregen van Willem Veldkamp
- ³³ Ministerie van Justitie, Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging, Inventaris nr. 75912, geraadpleegd bij het Nationaal Archief op 14 juli 2011. In dit dossier zit een groot aantal ongeordende stukken waarnaar hier niet individueel wordt verwezen. Alle informatie in dit hoofdstuk betreffende de inval in De Blauwvoet zonder bijzondere bronvermelding is uit dit dossier afkomstig.
- ³⁴ Mondelinge mededeling op 24 aug. 2009 door mw. Josée Martin van het Herinneringscentrum Kamp Westerbork.
- ³⁵ NIOD Archief 804, Inventarisnr. 57, te raadplegen op http://files.archieven.nl/298/f/804/NIOD_804_INV_57.pdf
- ³⁶ Aanmeldingskaart en Arbeidskaarten Kamp Westerbork, Collectie Joods Historisch Museum, te raadplegen op [http://www.jhm.nl/zoeken?subject=Creveld-Cohen,+Elisabeth+van+\(1892\)&s=collectie/documenten](http://www.jhm.nl/zoeken?subject=Creveld-Cohen,+Elisabeth+van+(1892)&s=collectie/documenten)
- ³⁷ Autobiografie Nathan Wijler, uitgegeven in eigen beheer in het Ivriet (2009); een vertaling van een aantal relevante passages is ons welwillend ter beschikking gesteld door Eric Cohen; mw. Chaja Goldberg was zo vriendelijk het boek voor ons te lezen en informatie ter beschikking te stellen
- ³⁸ Schelvis, Jules “*Vernietigingskamp Sobibor*”, 2008, Uitg. De Bataafsche Leeuw, ISBN: 978 90 6707 629 6
- ³⁹ Schelvis, Jules “*Vernietigingskamp Sobibor*”, pag. 96; zie ook: Sóbibor Interviews, Joseph Wins, http://www.sobiborinterviews.nl/index.php?option=com_content&view=article&id=61&Itemid=35&lang=nl
- ⁴⁰ NIOD Archief 804, Inventarisnr. 12, te raadplegen op

http://files.archieven.nl/298/f/804/NIOD_804_INV_12.pdf

⁴¹ NIOD, archief 250 m, inventarisnr. 130

⁴² Liempt, Ad van en Jan H. Kompagnie “*Jodenjacht, de onthutsende rol van de Nederlandse politie in de Tweede Wereldoorlog*”, 2011, ISBN 978 94 600 33681, pag. 156-157

⁴³ Oorlogsarchief Nederlands Rode Kruis

⁴⁴ Het Nieuwsblad voor Sumatra, 15 maart 1950, pag. 2, te raadplegen via www.delpher.nl

⁴⁵ Koperberg, H, “*Bittere Pillen en Scherpe Pijlen*” (1946), uitgegeven in eigen beheer

⁴⁶ Gemert, L.J. van en R.G. Moolenbeek, “*Elly Koperberg (1897-1943): a necrology – better late than never-, with some notes on her new malacological taxa*”,

Miscellanea Malacologica, 2010, 4(2): pag. 21-25

Gemert, L.J. van en R.G. Moolenbeek, “*Elly Koperberg (1897-1943): errata and addenda*”,

Miscellanea Malacologica, 2010, 4(5): pag. 73-74

⁴⁷ <http://media.leidenuniv.nl/legacy/in-memoriam-1940-1945.pdf>

⁴⁸ Broeyer, Frits “*Het Utrechtse universitaire verzet ‘heb je Kafka gelezen?’ 1940-1945*”, pag. 358-359, (2014) ISBN 978 90 5345 479 4

⁴⁹ Zie: <https://nl.wikipedia.org/wiki/Stolpersteine>